

זיכרונות ארכאולוג עברי

מגיאוגרפיה היסטורית לארכאולוגיה מרחבית

רם גופנא

במהלך שנות עבודתי באוניברסיטת תל-אביב, שאלוני מדי פעם תלמידים שהתמידו לפקוד את שיעורי ושמעו גם מקצת מסיפורי: "מתי כבר תכתוב את ספר הזיכרונות שלך?" נהגתי להשיב להם שאם יגיע הזמן לכך תהיה הכותרת של ספרי – "זיכרונות ארכאולוג עברי", על משקל שמו של ספר זיכרונות מפורסם של הזואולוג ה"מיתולוגי" ישראל אהרונ. לאחר חמש עשרה שנים בגמלאות, אין בדעתי עדיין לכתוב ספר זיכרונות. בכל זאת נתרציתי לעצמי וגמרתי אומר להעלות בינתיים על הכתב אוטוביוגרפיה ארכאולוגית קצרה ולספר על "שביל היחיד" שלי בשדה הארכאולוגיה של ארץ-ישראל. ניסיתי לשחזר איך וכיצד בחרתי והתמדתי במשך כששים שנה לחלוט ולפלס דרכי בין שבילי המחקר הארכאולוגי.

א. איך נפקחו עיני לראות את הארץ

מרחב הילדות-תל-אביב ובנותיה

נולדתי בשנת 1928 בתל אביב בשם רם קפלן. גדלתי ובגרתי בעיר תל-אביב. בהיותי בן שלוש נתייתמתי מאבי. ואני כבר בן 5 (שנת 1934), טיילתי יום אחד אחר הצהריים עם אמי ושכנתנו ה"יקית" גב' פרנק. נתלווה אלינו גם כלב הרועים הגרמני שלה ("כלב זאב") שאותו בחרה אז לקרוא בשם - "היטלר"! . פנינו צפונה מרחובנו (רחוב סירקין) והרחקנו עד לגדת נהר הירקון, שם הרווה "היטלר" את צימאוננו כשהוא מותיר אחריו אדווה במים. באותה שנה יצאתי לראשונה עם ילדי גן הילדים של 'ארגון אמהות עובדות' את גבולות עירי, לביקור בכפר הילדים בן-שמון. בחג הסוכות תרצ"ה במלאת לי שש שנים, על סף כניסתי לכיתה א' בבית הספר העממי "תל נורדוי", נסעתי ברכבת עם אמי ואחי אורי לירושלים לביקור קרובים. זו הייתה לי הפעם הראשונה שראיתי וחוויתי נוף של הרים, שאותו זכרתי שנים רבות. ביום שבת אחת לאחר מכן, נסענו אחי ואני במכונית ה"סטודיביקר" של האדון פרץ פסקל, מן הפרדסנים העשירים של "אצולת" פתח-תקוה שאימו התגוררה באותה עת בביתנו, לבקר בשכונת "בית וגן" (לימים העיר בת-ים). דרכנו עברה בעיר יפו הערבית. במהלך הלימודים בכיתה א' נסעתי עם כיתתי ל"פרדס גולדברג" ("הנדיב הבלתי ידוע"), בגבולה הצפוני של רמת-גן, שם עקבנו אחר עבודת הקטיפ ובית האריזה המשוכלל. בתחומי הפרדס היה גם האתר הארכאולוגי תל-ג'רישה (תל-גריסה), שנודע בפי העם בכינוי "גבעת נפוליון".

בשנים ההן ובאלה שבאו, נסתמנו גבולות המרחב הגיאוגרפי של ימי ילדותי, שאותן קבעו גם מקומות המגורים של חלק מבני משפחתי: רמת-גן, פתח-תקוה, ראשון-לציון וגדרה. בשנת 1940, בעת מלחמת העולם השנייה, נתקיים מרוץ סוסים לרגלי תל ג'רישה מטעם "המועצה המקומית רמת-גן", לאחר שפרדס גולדברג היה כבר נטוש ויבש. יחד עם בני משפחתי מרמת גן נכחתי באירוע זה שלאחריו עלינו על התל, לראות את שרידי החפירה הארכאולוגית של פרופ' אליעזר

ליפא סוקניק. התאכזבתי כילד למראה שרידי ה"בורות" שנותרו לאחר החפירות, למרות שכבר נחשפתי קודם לכן לקיומן של החפירות הארכאולוגיות בשיח-אבריק (בית שערים), מפיו של דודי המהנדס יעקב קפלן, שנטל בהן חלק כמודד והרבה לספר לי עליהן.

בשנות ילדותי בבית הספר היסודי, נעורה בליבי מדי פעם כמיהה לחזות שוב ב"נופי הרים", כמו שראיתי כבר בגיל שש בירושלים. בכיתה ד' ארגנתי קבוצה מבני כיתתי שתקעה יום אחד אוהל על רכס הכורכר שמעל חוף תל-אביב, ליד בית הקברות המוסלמי עבד א-נאבי שמצפון ל"שכונת מחלול". על דגל שהצבנו בראש התורן כתבתי מתוך משאת נפש- "קבוצת ההרים!". "הרי אפרים" הרחוקים, שאותם יכולנו לראות באותם ימים מחולות בית החרושת ללבנים "סיליקט" שממזרח לשכונתי, הזכירו לי תמיד את שמו של אבי.

"המרד הערבי" ו"מאורעות הדמים" (1936-1939), מנעו מבתי הספר בתל-אביב לקיים טיולים ברחבי הארץ. רק לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה בשנת 1939, נתחדשו כבר טיולי בתי ספר מתל-אביב אל מחוץ לסביבות העיר. בכתה ו' (1940) טיילתי עם כיתתי ל"יער-הרצל" הוא יער בן שמן ובכיתה ח' (1942) נסענו לכפר ויתקין ולנתניה. שם ראיתי לראשונה את נופי השרון. כך השתרע אפוא מרחב הילדות שלי בין כפר ויתקין ונתניה בצפון, גדרה בדרום וירושלים במזרח. אולם למעשה, גדלתי בעיקר בין הנופים העירוניים של תל-אביב וסביבתה: רחובות, בניינים הולכים ונבנים, חוף הים, אניות עוגנות בים "אל מול יפו", דיונות חול, רכסי כורכר וגבעות חמרה, נהר הירקון ו"שבע טחנות", וואדי מוצררה (נחל איילון), פרדסי הדריס, שרונה (כפר הטמפלרים הגרמנים) והכפרים הערבים סומייל ושיח-מואנס.

מרחב הנועורים- "ממטולה עד הנגב, מן הים עד המדבר"

עם תחילת לימודי בבית הספר "תיכון חדש", בהיותי בן ארבע-עשרה, הצטרפתי ל"תנועת הנוער הלומד-המחנות העולים" וחל מהפך בחיי. בין המאפיינים של תנועת "המחנות העולים"- יצירתו המקורית של הנוער הלומד הארץ-ישראלי (ציונות, סוציאליזם, חלוציות והגשמה), הייתה גם כמיהה חסרת מעצורים להלך בשבילי הארץ. הטיולים הרבים והנועזים שקיימה בדבקות עם חניכיה בכל חבלי ארץ-ישראל המנדטורית פתחו לפני נופי-ארץ חדשים והוציאו אותי הרחק אל מעבר מרחב הילדות התל-אביבי. כמנהג הימים ההם היו אלו טיולים מחשלים ל"מיטיבי לכת" כמאמר השיר שנהגנו לשיר- "חושלים פה לילות וימים...". כך קרה כבר בעת טיול בפסח תש"ג 1943, שכמו ב"קפיצת דרך" התרחב לפתע לאין שיעור האופק הגיאוגרפי הצר שלי: נגלו לי לראשונה מרחבי השרון בואך חדרה, פרדס חנה והעיר חיפה על מבני האבן שלה. חוויתי נסיעה ב"רכבת העמק" בואך העיירה הערבית ביסאן (בית-שאן). באנו לעמק בית שאן ועבדנו שלושה ימים בסיקול ותליש בקיה בשדות הבזלת של קיבוץ חמדיה- "אל מול הרי גלעד". לאחר מכן – נסענו לסג'רה, העפלו להר טורען ודרכנו השתרכה בהרי הגליל התחתון; גלשנו מבקעת ארבל לכנרת והרחקנו עד לנהר הירמוך ולאל-חמה. כאשר חזרתי הביתה עמוס חוויות, עייף אך מאושר, נראיתי כחולה בעיני אמי. בקיץ יצאנו למחנה עבודה בכפר יהושע ובימי השבת טיילנו: לכרמל (למחרקה ולכפרי הדרוזים) ולעמק בית-שאן (שוב ב"רכבת העמק"). באחד מימי השבת האלו הייתי נרגש - ביקרנו בשרידי החפירות משנות השלושים בבית שערים שמשם הרי הדביק אותי דודי יעקב קפלן בעודי ילד ב"חידק הארכיאולוגיה" ושם חפרתי גם אני בקיץ שנת 1953, כעבור עשר שנים, עם מורי באוניברסיטה פרופ' נחמן אביגד!.

שנת טיולים עמוסה ביותר הייתה לנו שנת 1944 ואני כבר תלמיד בכיתה י'. הטיול הראשון בשנה זו נתמשך מ"יום עבודה ב"א באדר" (על פי מסורת התנועה), שאותו עשינו בקיבוץ בית הערבה שבצפון ים המלח. לאחר שעבדנו בבוקר שעות אחדות בסלילת הדרך המובילה מן הקיבוץ למפעל האשלג, חזרנו לירושלים. לקראת ערב הלכנו צפונה דרך נבי-סמואל ואל-ג'יב (גבעון) למושב עטרות ללינת לילה. עם שחר פנינו צפונה-מערבה לעיירה הנוצרית ביתוניה ומשם נמשכה דרכנו מערבה לעבר כפר הנוער בן-שמון (מרחק 40 ק"מ): גלשנו מהרי יהודה ודרך שדות נרחבים של מרבדי רקפות, חלפנו לבסוף ליד "קברות המכבים" ועם רדת החשכה הגענו לבן-שמון.

עוד קודם לטיול זה, הופיעה המקהלה של "המחנות העולים" מתל-אביב (שעמה נמנית) בשידור חי ב"קול ירושלים", לרגל "חג התנועה". ניצלנו שהות זו בירושלים לטיול בעיר העתיקה בהדרכת זאב וילנאי. ביקרנו עמו ברובע היהודי ובכותל המערבי. פקדנו גם את בית הכנסת "חורבת רבי יהודה החסיד", צעדנו ב"ווייה דולורוזה" וביקרתי לראשונה בכנסיות נוצריות. לאכזבתי לא הספקנו לבקר גם במוזיאון רוקפלר.

לפני חג הפסח של אותה שנה טיילנו בגליל העליון. מקיבוץ חניתה התחלנו במסע מזרחה לאורך גבול הצפון עד לכפר גלעדי, בהדרכת חבר התנועה עזריה אלון. בדרכנו לא פסחנו על אתרים ארכאולוגיים: המבצר הצלבני מונטפורט, בית הכנסת בכפר ברעם והמקדש הרומי שליד תל קדש נפתלי. פעמים פסענו גם ליד ובתוך כפרים מוסלמים, נוצרים ודרוזים.

בקיץ יצאנו למחנה עבודה בקיבוץ בית השיטה ובשבת אחת העפלנו עם שחר להר תבור. בסיומו של המחנה טיילנו שוב בגליל העליון: בואדי סלאמה (נחל צלמון), לנו בפקיעין והעפלנו לג'רמק (הר מירון). לאחר שעשינו את הלילה בצפת ירדנו אל הבוסתנים עמוסי הפרי שבנחל עמוד, שופע מים באותם ימים, בואך בקעת גינוסר. עם סיום הטיול הצטרפנו ל"מחנה הארצי הרביעי של תנועת המחנות העולים" שנטה אוהליו ליד מעין-חרוד.

בחג הסוכות תש"ה (אוקטובר 1944) ואני כבר בכיתה י"א, ערכנו שוב טיול בצפון הארץ: יצאנו מקיבוץ איילת השחר, עקפנו את ימת החולה לעבר שוליו המזרחיים של עמק החולה והגענו אל קיבוץ כפר סאלד. את הלילה עשינו בקיבוץ דפנה ומשם פנינו לתל אל-קאדי (תל דן). חזרנו דרומה למשמר הירדן ולאחר שחוונו רעידת אדמה קלה על השביל היורד לכנרת מן "הירדן ההררי", הגענו לעמק בטייחה (פארק הירדן היום) ולחוף הכנרת.

בחג החנוכה תש"ה (דצמבר 1944), התקיים "כינוס הבוגרים" של חניכי תנועת "המחנות העולים" במרומי הר מצדה. נאספנו בקיבוץ בית הערבה ובאשמורת הלילה האחרונה התחלנו במסע לאורך החוף המערבי של ים-המלח. צעדנו בשולי מדבר יהודה בלוי "המחלקה הערבית" של הפלמ"ח. חלפנו על פני עין-פשחה, נחשפנו לריחות של עיינות הגפרית והמשכנו עד עין גדי ללינת לילה. לעת אחה"צ למחרת, הגענו לסוללה הרומאית שלרגלי הר מצדה. שם הרוונו את צימאוננו במי גבים ועם רדת החשכה עמדו כבר רגלינו על חורבות מצדה. למחרת המשכנו דרומה עד לעין בוקק ולאחר חצות הועלנו על דוברות עמוסות קרנלית שהגיעו ממפעל האשלג בסדום והפלגנו צפונה. בתום שמונה שעות של מסע בים נחתנו במפעל האשלג הצפוני שליד קליה. כך נסתיימו להם שנתיים של טיולים ב"שבילים שכבשו רגלי" בחבלי נוף חדשים ונרחבים של ארץ-ישראל. בחודש יוני שנת 1945 נתפלגה תנועת "המחנות העולים".

בחג פורים של שנת תש"ו 1946, בעת מפגש "גרעין ההכשרה" הראשון של "התנועה המאוחדת" בקבוצת הדסה-גזר שזה עתה נוסדה, נזדמן לי יחד עם חברי מגן ברושי (לימים האוצר הראשון של "היכל הספר" בירושלים) לערוך ביקור חטוף בתל של גזר. הידידות שנקשרה ביני לבין מגן

ניזונה מן העניין שגילינו שנינו בארכאולוגיה וב"ידיעת הארץ" בכלל. הוא אף השאיל לי בין היתר חוברת מספריית אביו עזריאל ברושי (מוותיקי מורי הדרך בארץ). זה היה המדריך לחפירות הבריטיות שנעשו בתל א-דוויר (תל לכיש). המדריך הודפס באנגלית בידי מחלקת העתיקות של ממשלת המנדט. תרגמתי אותו לעברית להנאתי, מבלי שזכיתי עדיין לבקר בתל לכיש.

באחד מימי השבת של שנת 1946, טיילנו מגן ואני לאורך הגדה הדרומית של הירקון מזרחה, לעבר אזור פתח-תקוה. הגענו עד לתל אל-מוח'מאר (תל קנה) שעל הגדה הצפונית של הנחל ומשם פנינו צפונה עד לח' טבסר שמצפון לרעננה. כאן פנינו מערבה והגענו לעת ערב לחורבות אפולוניה.

דודי ד"ר יעקב קפלן שהיה מהנדס בנין וארכאולוג חובב (לימים ארכאולוג ב"משרה מלאה"), עבד בימי מלחמת העולם השנייה כמהנדס תחזוקה במחנות הצבא הבריטי שבאזור רחובות-גדרה. הוא סיפר לי שיום אחד נתלווה לאנשי קק"ל שעסקו ברכישת קרקעות בנגב וזכה להגיע עמם לתל אל-פארעה שבואדי אל-שלאלה, הוא תל שרוחן שבנחל בשור. לא חלף זמן רב עד שקיבלתי במתנה מפה עברית בק.מ של 1:250000, שאותה ערך והדפיס לראשונה במחלקת המדידות הממשלתית בשנת 1946, המהנדס זלמן ליפשיץ (לימים זלמן ליף, מקים המכון לפוטוגרמטריה בירושלים). במפה זו צוינו גם אתרים היסטוריים וארכאולוגיים. בין היתר מצאתי בה גם את תל-שרוחן. לימים שימשה אותי מפה זו בימי לימודי הראשונים בירושלים ונחל בשור היה לאחד ממוקדי המחקר הארכאולוגי שלי. עוד קודם לכן (בשנת 1944), הוציאה מחלקת המדידות למכירה בפעם הראשונה את סידרת המפות של ארץ-ישראל בק.מ של 1:100000 (אנגלית), שאותן מיהרו לרכוש חברי ב"תנועה" ואני בתוכם. כמה ממפות אלה היו לי לעזר עוד שנים רבות.

בעת שרותי בפלוגה ט' של הפלמ"ח בכפר גלעדי (בשנים 1946-1947), במסגרת "הכשרה מגויסת" של "התנועה המאוחדת", הוקסמנו מ"ארץ ירדן וחרמונים" ואף נפל בחלקנו להקים בחודש מרס 1947 על גדת נהר חצבאני את קיבוץ מעין ברוך. יחד עם כל חברי המחלקות של פלוגה ט' ערכנו בפברואר 1947, על פי מסורת הפלמ"ח, את "מסע עשרת הימים" למדבר יהודה והנגב. כך קיימנו ברגלינו את שנאמר בהמנון הפלמ"ח – "ממטולה עד הנגב". המסע המפרך התחיל עם שחר מקיבוץ רמת רחל, חצה את מדבר יהודה עד למצוק שמעל נאת עין גדי. מעין גדי הגענו שנית למצדה. משם הדרמנו לפתחו של ואדי פוקרה (הוא נחל צין). לאחר מנוחה בת יום באפיק הנחל העפלנו מערבה להר הנגב. חצינו בין היתר את 'המכתשים', חלפנו על פני ביר-רחמה (ירוחם) וביר-עסלוג' וסיימנו את המסע בקיבוץ רביבים. זה היה מסע היכרות ראשון של חברי ושלי עם מרחבי הר הנגב.

לפני מסע זה, ניסיתי לבקר באתרים עתיקים ליד כפר גלעדי, על פי החוברת שהבאתי עמי ל"הכשרה": "רשימת מצבות ומקומות היסטוריים לפי פקודת העתיקות 1929" שפורסמה ביום 24 בנובמבר 1944 ב"תוספת מס' 2 לעיתון הרשמי של ממשלת פלשתינה(א"י)". גם דודי יעקב קפלן כתב אלי מתל-אביב וביקש שאשים עין על עתיקות וכתובות קדומות העשויות להתגלות בסביבה. באותם ימים ליקט חברי מגן ברושי, שעבד בשדות הפלחה של כפר גלעדי שב"אדמות חמארה", תפזורת של כלי צור ("אבני-יד") באתר מן התקופה הפליאוליתית הקדומה. האתר נזכר כבר ברשימת האתרים המנדטורית. בעקבותיו הלכנו גם אני ואמנון אסף, אף הוא מחברי "ההכשרה". אמנון המשיך בכך ומאז לא פסק ללקט במשך שנים רבות עתיקות וממצאים פריהיסטוריים במרחבי עמק החולה. לימים הקים את "מוזיאון האדם הקדמון" בקיבוץ מעין ברוך.

ב. לימודים באוניברסיטה העברית בירושלים (1950-1955)

במלחמת העצמאות שכלתי את אחי אורי ואבדו לי גם כמה מהטובים שבחברי. לאחר סיום שרותי בצ.ה.ל. נותרתי עם אמי בתל-אביב. לא חזרתי לקיבוץ מעין ברוך, שם ראיתי לפני המלחמה את עתידי. רוב חברי לא שבו אף הם למעין ברוך ופנו ללימודים באוניברסיטה העברית בירושלים. חשתי נעזב בתל-אביב ונזכרתי במועקת המשורר- "כולם נשא הרוח, כולם פרחו להם ואותר לבדי, לבדי...". בשנת 1949 שיניתי את שם משפחתי מקפלן לגופנא. לאור העידוד שקיבלתי מדודי יעקב קפלן ומחברי מגן ברושי, שפנה כבר ללמוד ארכיאולוגיה בירושלים, גמרתי אומר ללמוד גם אני באוניברסיטה העברית בירושלים. אודה- לפני מלחמת העצמאות לא חלמתי כלל על לימודים באוניברסיטה וגם עתה לא נסתמנו לפני בבירור הנושאים שאותם אלמד באוניברסיטה- האומנם ארכאולוגיה תהייתי? מכל מקום- ידעתי כבר אז שעל פי נטיות לבי ללימודי גיאוגרפיה והיסטוריה של ארץ-ישראל ("ידיעת הארץ" בלשון הימים ההם)- אלמד באוניברסיטה "גיאוגרפיה-היסטורית" אצל ד"ר בנימין מייזלר (לימים פרופסור מזור), הידיד ו"המדריך הרוחני" של דודי. מייזלר גם סמך ידו על השם 'גופנא' לאחר שקפלן ביקש את "חוות דעתי" על בחירתו בשמה של עיר כוהנים ובירת טופרכיה מימי בית שני, מצפון לירושלים. רק לאחר כעשרים שנה, בעקבות מלחמת ששת הימים, זכיתי לבקר בגופנא עם משפחתי (העיירה הערבית-נוצרית ג'יפנא). מלבד ביקורי בחפירות תל-קסילה, שבהן נטל חלק חשוב גם דודי יעקב קפלן, ליוויתי בסקרנות רבה את צעדי הראשונים כארכאולוג עצמאי, בתחילת מפעלו הארכאולוגי המפואר בתל-אביב בשנת 1950, פרי יוזמתו. חברתי אליו בסיורים בכפרים ערבים נטושים שממזרח לתל אביב וחוותי לראשונה את דרכי ה"סקר ארכאולוגי" שבהן המשכתי ללכת בכל ימי עבודתי כחוקר ומורה. הייתי עמו בעת שאיתר ואישר על פי הממצא הקראמי את מקומן של בני-ברק, יהוד וגמזו הנזכרות במקרא. באחד מן הסיורים אותר גם מקומו המדויק של התל הקדום של לוד. זכורים לי גם הסיורים והתגליות בואדי רבה שליד ראש העין, בתוליות בטאשי שבנחל שורק וגילוי קטע מאמת-המים האומאית שסיפקה מים לרמלה ממעינות גזר (אבו-שושה). היו גם תצפיות באתרים רחוקים יותר כגון, בדיקה ראשונה של ההתחפרות והחתך שעשה הצבא המצרי בקיץ 1948 בתל אשדוד.

למודי באוניברסיטה העברית בירושלים החלו בשנת הלימודים 1950\1951 (תשי"א). בלימודי התואר הראשון (ב.א.) בחרתי בחוג לגיאוגרפיה היסטורית כחוג ראשי. החוג המשני שבו למדתי היה תולדות עם ישראל. פרופסור מזור היה המורה הראשי שלי ואף נתמנתי על ידו לספרן בספריה הסמינריונית של החוג לגיאוגרפיה היסטורית. כבר בשיעורים הראשונים אצל מזור ובסמינריונים שלו על הגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל בתקופת המקרא, התלהבתי משביל המחקר שבו הרבה חוקר זה לעסוק, בהשפעת חוקרי המקרא הגרמנים: "תולדות ההתיישבות הקדומה בארץ-ישראל". מאז ואילך נעשה תחום מחקר זה לשביל המרכזי שבו הלכתי בשדה הארכאולוגיה של ארץ-ישראל.

בראשית שנת לימודי השנייה, לאחר פטירתו של ראש החוג לארכאולוגיה פרופסור אליעזר ליפא סוקניק, התמזג החוג לגיאוגרפיה-היסטורית עם החוג לארכאולוגיה. הצטרפתי לשיעוריו הראשונים בארכאולוגיה מקראית של ד"ר נחמן אביגד (לימים פרופסור אביגד), עוזרו ותלמידו של סוקניק: למדנו "סטראטיגרפיה" ארכאולוגית של א"י ו"טיפולוגיה של כלי-חרס". לימים היה אביגד למורה הראשי שלי בחוג לארכאולוגיה. שמעתי גם את שיעוריו של ד"ר משה שטקליס

(לימים פרופסור שטקליס) – "מבוא לפריהיסטוריה" ו"טיפולוגיה של כלי צור". כך הפכתי למעשה לתלמיד בחוג לארכאולוגיה בעודי לומד עדיין במסגרת לימודי הב.א, שכן את התואר הראשון קיבלתי למעשה בגיאוגרפיה היסטורית (חוג ראשי) והיסטוריה של עם ישראל (חוג משני). המשך לימודי לתואר שני (מ.א) היו בארכאולוגיה מקראית ובפריהיסטוריה. שמעתי גם שיעורים בארכאולוגיה של התקופות הבתר-מקראיות: אצל פרופסור מיכאל אבי-יונה ופרופסור ליאו מאיר והמשכתי לעבוד בספריית החוג לארכאולוגיה. בין השיעורים שבהם חויבתי להשתתף היה גם שיעור ב"גיאוגרפיה פיזית של ארץ-ישראל" מפי ד"ר דוד עמירן, שהקים אז את החוג לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית (לימים פרופסור עמירן). הוא הציע לתלמידים לרכוש גיליונות של מפות מנדטוריות בק.מ. של 1:20.000. "קפצתי על המציאה" ורכשתי את רצף המפות של השרון. האומנם היה זה מתוך אינטואיציה שלא ירחק היום ואמצא עצמי חוקר את תולדות ההתיישבות הקדומה של השרון? (ראה להלן, "סקר עמק חפר").

במהלך שנת לימודי השנייה (1952) נערך סיור בן שלושה ימים בסימן הגיאוגרפיה ההיסטורית של צפון-מערב הנגב. הדחיפה לסיור זה ניתנה בעקבות תגליות של דוד אלון מקיבוץ משמר הנגב והצעתו לזיהוי "גרר" בתל אבו-הורירה (תל הרור) שבואדי א-שריעה {נחל גרר}. את הסיור יזם וארגן יוחנן אהרונ, תלמידו של מזר (לימים פרופסור יוחנן אהרונ), ממשיך דרכו בחקר הגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל בתקופת המקרא ומקים המכון לארכאולוגיה באוניברסיטת תל אביב. בסיור זה השתתפו כל ה"מי ומי" בארכאולוגיה של "ישראל הצעירה". מלבד הסטודנטים לארכאולוגיה והיסטוריה של תקופת המקרא (ביניהם גם סטודנטים לשעבר של מזר) הצטרפו לסיור גם המורים לארכאולוגיה ולגיאוגרפיה באוניברסיטה ועובדי אגף העתיקות הממשלתי. הסיור הפך למעשה לסמינר שדה בגיאוגרפיה היסטורית ובסקר ארכאולוגי. עבורי היה זה "סיור מכונן", שכן בצפון הנגב עשיתי לאחר שנים לא רבות את צעדי הראשונים כחוקר בתחום הגיאוגרפיה ההיסטורית של תקופת המקרא (ראה להלן, חקר ה"חצרים") ולאחר מכן בארכאולוגיה של "שחר ההיסטוריה" של ארץ-ישראל (ראה להלן, חפירות עין בשור). כבר בדרכנו דרומה מירושלים לצפון הנגב, במשאית מכוסה ברזנט דולף מגשם, נתעכבנו ליד תל-עריני שבנחל לכיש, בתל אל-קוניטרה (תל קשת) ותל אל-מולייחה (תל-מילחה) שבנחל חסי (נחל שיקמה). במהלך ימי הסיור בצפון הנגב ביקרנו בתלים השוכנים לאורך הנחלים ואדי א-שריעה- (נחל גרר) וואדי פארה- (נחל בשור) שהם: תל א-שריעה (תל שרע), תל אבו-הורירה (תל הרור) ותל אל-פארה (תל שרוחן). לא פסחנו על אתרים כלקוליתיים בנחל בשור, שחלק מהם נתגלה ונחפר כבר בסוף שנות העשרים בידי אין מקדונלד, חבר משלחת החפירות של פלינדרס פיטרי בתל ג'מה ובתל אל-פארה. לפני לכתנו עייפים ללינת לילה בקיבוץ משמר הנגב, הקשבנו עדיין בשקיקה לויכוחים בלתי נלאים אל תוך הלילה של מורינו, על "הבעיות הבערות" של הגיאוגרפיה ההיסטורית של צפון הנגב, שנתעוררו בעקבות הסיור.

במשך חמש שנות לימודי באוניברסיטה העברית השתתפתי בימי החופשות מלימודים בחפירות של ד"ר יעקב קפלן (בתל-אביב וסביבתה) ושל מורי באוניברסיטה למשל, "סגירת מעגל משפחתי" עם השתתפותי בחידוש החפירות בבית שערם בידי מורי פרופסור אביגד (1953). התנסיתי גם בחפירות באתרים פריהיסטוריים עם פרופסור שטקליס: במערת כבארה (1954) ובנחל אורן (1955). לא מצאתי עניין רב בדרכי החפירה של ד"ר שטקליס. לעומת זאת צברתי ידע רב בעת שעבדתי בחפירות שערך יעקב קפלן באתר הפרוטוהיסטורי תלוליות בטאשי שבנחל שורק (באביב 1954 ובקיץ 1955). כאן חפרנו שרידים מהתקופות: הניאוליתית הקראמית, התקופה

הכלקוליתית, תקופת הברונזה הקדומה ותקופת הברונזה התיכונה. בשלהי קיץ 1955 נטלתי חלק בעונת החפירות הראשונה של ד"ר יעקב קפלן בתל הקדום של יפו ואף פרסמתי עליהן רשימה ארוכה בעיתון "למרחב".

עוד בשנת לימודי השלישית לתואר ראשון (1953) פגשתי בתל-אביב, בהמלצתו של ד"ר יעקב קפלן, את אדם חכלילי, מורה לביולוגיה מקיבוץ עין החורש שבשרון. הוא נתבקש אז מטעם ראש "המועצה האזורית עמק חפר" להקים מוזיאון לטבע ולתולדות ההתיישבות באזור. בעקבות התרשמותו של חכלילי מתערוכה זמנית של ממצאי חפירות קפלן בתל-אביב עלה בדעתו לנסות ולהוסיף גם מדור ארכאולוגי למוזיאון שאותו נתבקש להקים ב"עמק חפר". קפלן הסביר לו שתנאי מוקדם להקמת מוזיאון מסוג זה הוא עריכת סקר ארכאולוגי באזור שבתחום "המועצה האזורית עמק חפר". הוא המליץ בפניו להטיל עלי את המשימה. כתוצאה ממפגש זה עם אדם חכלילי, בעודי עדיין תלמיד לתואר ראשון באוניברסיטה ובעל ניסיון ארכאולוגי מועט, מצאתי את עצמי לפתע מופקד על עריכת סקר ארכאולוגי עצמאי.

"הסקר הארכאולוגי של עמק חפר" נערך על ידי בשנים 1953-1954 מטעם "המועצה האזורית עמק חפר", ללא הדרכה בשטח וללא קשר עם אגף העתיקות או עם מורי באוניברסיטה. עבורי היה הסקר הזה למעשה "שדה ניסויים וטעייה" ותחילת דרכי כחוקר לעתיד בתחום הארכאולוגיה המרחבית ותולדות ההתיישבות הקדומה בארץ-ישראל. ניסיוני בזיהוי של כלי חרס וכלי צור לתקופותיהם היה מועט עדיין ואף לא נתנסיתי ברישום של שרידים עתיקים המתגלים בשטח. היה עלי אפוא לעבור לבדי את "טבילת האש" הראשונה כחוקר עצמאי. חשוב לציין שזה היה סקר "בהתנדבות" שכן להוציא הוצאות נסיעה ואש"ל ששולמו לי מידי "המועצה האזורית עמק חפר", לא קיבלתי שכר עבור עבודתי.

לפני שהתחלתי בסקר גיבשתי לעצמי תפיסה מוקדמת על תחומי הגיאוגרפיים ועל המסגרת הכרונולוגית שלו. מן הבחינה הגיאוגרפית השתרע הסקר הארכאולוגי בתחום שניתן להגדירו כאגן הניקוז התחתני של נחל אלכסנדר (תחום "המועצה האזורית עמק חפר" בקירוב). התברר שזהו אזור אידיאלי למחקר רגיונלי של תולדות ההתיישבות הקדומה בלב השרון. באשר למסגרת הכרונולוגית-ההחלטת נפלה לסקור את תולדות ההתיישבות באזור זה, החל מהתקופות הפריהיסטוריות ועד לתקופה העות'מנית, טרם שהתחילה ההתיישבות הציונית. התברר לי גם ששניים ממורי באוניברסיטה, מזר ושטקליס, היו מעורבים כבר בשנות השלושים במחקר ארכאולוגי באזור זה של השרון וכך הייתי באקראי לממשיך דרכם. מזר (בעודו מייזלר) נתבקש מטעם הקרן הקיימת לישראל לחקור את ההיסטוריה והארכאולוגיה של אזור אדמות ואדי-חווארית, שעליהן עמדה להקים גוש של יישובים חדשים. הוא ערך בשנת 1933 סקר ארכאולוגי וקבע את השם "עמק חפר" לחלק זה של השרון. הוא סבר שכאן היה מקומן של העיר חפר הכנענית, ארץ חפר הישראלית ונחלת משפחת חפר בן מנשה. מאז נקרא חלק זה של השרון "עמק חפר" וכך גם שמה של המועצה האזורית. מזר לא פרסם מעולם את דו"ח הסקר שלו, להוציא מאמר בגרמנית בכתב-העת הגרמני (ZDPV) בשנת 1935, שבו הסתמך על תוצאות הסקר. על פי המלצת מזר ניסיתי לאתר את דו"ח הסקר שלדבריו נמסר על ידו בשעתו לק.ל בירושלים ולא עלה בידי. באשר לשטקליס, הוא היה הראשון שחקר בשנת 1934 מספר אתרים אפי-פאליאוליתיים בסביבת כפר-ויתקין ופרסם עליהם מאמר בעברית (ספר מגנס) בשנת 1938.

לפני שהתחלתי בסקר ב"עמק חפר" נפגשתי עם הארכאולוג וההיסטוריון ד"ר שמעון אפלבוים, באותה עת עולה חדש מאנגליה, שהיה אז חבר קיבוץ גבעת חיים-איחוד (לימים פרופסור

לאכאולוגיה קלאסית באוניברסיטת תל-אביב). הוא מסר לידי מפות של אזור "עמק חפר" שעליהן ציין את האתרים העתיקים שעליהם אסף כבר מידע מתושבי האזור. הנתונים שמסר לי היו לי לעזר רב בעבודתי. בשתי ה"עונות" הראשונות שלי בסקר השיטתי ב"עמק חפר" עבדתי לבד בשטח (אפלבויס עזב בינתיים את הקיבוץ) ורק ב"עונה" השלישית נלווה אלי שלמה ברגר, חבר קיבוץ גבעת-חיים-איחוד. בעונה הראשונה שנתקיימה בחודשים נובמבר-דצמבר 1953, התגוררתי בכפר ויתקין ומשם יצאתי לסיוור. עם תחילת העבודה הרציתי בכפר ויתקין (ביום 26 בנובמבר 1953) בפני מורים וחובבי "ידיעת הארץ" על תולדות חקירת האזור ומגמות הסקר החדש. בעונה השנייה שנתקיימה בחודשים יוני-יולי 1954 התגוררתי ב"מדרשה החקלאית רופין" (כיום: מכללה אקדמית רופין). סקרתי בין היתר את סביבת המושב כפר-מונש וביקרתי אצל חבר המושב ברוך ברמן, שנמנה קודם לכן עם ה"גרעין הדרום-אפריקאי" שאליו חברנו חברי ואני בשנת 1947, כדי להקים יחד את קיבוץ מעין ברוך. ברוך ברמן הראה לי "אבני-יד" פליאוליתיות שאותן ליקט בשדות כפר-מונש. מסתבר שזכר את "אבני היד" שנהגנו ללקט בשדות "חמארה" שמצפון למעין ברוך. הפעם היה זה אתר פליאוליתי ב"עמק חפר" שבלב השרון. בעונה השלישית שנתקיימה בנובמבר 1954, שימש קיבוץ גבעת-חיים -איחוד כבסיס ליציאה לשטח.

סיכומים ראשונים של תוצאות הסקר ב"עמק חפר" הועלו על מפות תקופתיות שהוצגו בתערוכה ב"בית יד לבנים" בכפר ויתקין, שנתקיימה בשנת 1955 לרגל חגיגות חצי היובל להתיישבות ב"עמק חפר". התצוגה הקבועה של המדור הארכאולוגי-היסטורי שכותרתה - "יישובים קדומים בעמק חפר", שהוקם על ידי במסגרת המוזיאון האזורי (שהיה ממוקם באחד מבנייני מדרשת רופין), נחנכה בשנת 1959. נתלווה לה גם מדריך מודפס ומאור. בתצוגה הקבועה כללתי גם ממצאים רבים שנתגלו בינתיים באזור בעקבות עבודות פיתוח בידי "חובבי ידיעת הארץ" מבני האזור. לימים הפכו גם הם לארכאולוגים (ד"ר יוסף פורת, ד"ר אלי ינאי ופרופ' שמעון דר). תצוגה זו נתקיימה במוזיאון למעלה מעשרים שנה ודור שלם של מורים, תלמידים וסתם אזרחים נחשף אליה.

בשנת 1954, בעיצומו של "שכרון הארכאולוגיה" שלי ב"סקר עמק חפר", הצעתי למורי אביגד ואבי-יונה, לעשות שימוש בתוצאותיו לכתיבת עבודת גמר לקבלת תואר שני. נתקלתי בסירוב מהדהד ומוחלט! הסתבר שהחוג לארכאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים דבק עדיין במדיניות קשוחה שבמסגרתה חייב היה התלמיד לתואר שני לכתוב עבודת גמר על טהרת המקורות הארכאולוגיים המצויים בספרות המחקר בלבד. בכל זאת - לא עברו אלא שש שנים ואני משמש כבר כעובד בכיר באגף העתיקות, עד שפרופסור אביגד נענה להצעתי להשתמש בחומרים מעבודת הסקר הארכאולוגי שלי על "החצרים" בצפון הנגב, כבסיס נתונים לכתיבת עבודת הגמר לתואר שני (ראה להלן).

מאז שעשיתי את הסקר הראשון ב"עמק חפר" בשנות החמישים, התמדתי בעשייה בתחום זה של הארכאולוגיה בכל שנות עבודתי באגף העתיקות ובאוניברסיטת תל-אביב. במהלך השנים עמדתי גם על מגבלותיו של ה"סקר" כשיטה לחקירת תולדות ההתיישבות הקדומה בארץ-ישראל.

ג. ארכאולוג באגף העתיקות. משרד החינוך והתרבות (1956-1974)

בתחילת שנת לימודי האחרונה באוניברסיטה במסגרת לימודי תואר שני (סתיו 1955), המליץ בפני דודי ד"ר יעקב קפלן לבקש תעסוקה באגף העתיקות הממשלתי. ההיענות לבקשתי הייתה

מהירה. כבר בחודש ינואר 1956 נקראתי אל משה דותן (לימים פרופסור משה דותן), סגן מנהל האגף באותם ימים, על מנת להחליף עובד שיצא להשתלמות לשמונה חודשים. חודשים אלו "נמשכו" תשע-עשרה שנים! . מאז אותו "יום חדש" ב-1 בינואר 1956 נותרתי לבד לגורלי ללא מטריה של אפטרופוס.

בחודש מרס 1956 השתתפתי יחד עם חברי ללימודים בטיול ליון של החוג לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית, בהדרכת מורנו פרופ' מיכאל אבי-יונה. זו הייתה הפעם הראשונה שיצאתי את גבולות הארץ. באותה שנה, בחודש אוגוסט, נשאתי לאישה את הסטודנטית רות לאוטרבך, לימים מורה להיסטוריה. באביב 1957, לאחר שנולדה בתנו הבכורה טל, עקרנו מירושלים לתל-אביב. מאז אנו מתגוררים בעיר ילדותי וכאן נולדו גם שני ילדינו האחרים –דלית ואורי. במהלך השנים נתברכנו באחד-עשר נכדים ונכדות.

משנת 1956 המשכתי לעבוד באגף העתיקות עד לחודש אוקטובר שנת 1974. תחילה שימשתי בתפקיד "עוזר בחפירות" ומשנת 1958 הייתי ל"מפקח" ו"ארכאולוג מחוז הדרום". בשנת 1966 נתמניתי ל"ארכאולוג מחוז המרכז". בעודי עושה את צעדי הראשונים כ"מפקח" באגף העתיקות, נתמלאתי ברגשי גאווה על שזכיתי להשתלב בשמירה ובמחקר של עתיקות ארץ-ישראל ולתרום מדי פעם מידע חדש למאגר הנתונים על אתרים עתיקים. נזכרתי בחוברת מימי המנדט הבריטי ובה "רשימת האתרים העתיקים", שאותה הבאתי עמי מתל-אביב ל"הכשרת הפלמ"ח" בכפר גלעדי.

כשבע שנים, עד לשנת 1965, לא החזקתי ברכב כ"פקיד נדרש" (שרכבו הפרטי משמש גם למילוי תפקידו). נאלצתי אפוא עד אז לנסוע באוטובוסים לצורך מלוי תפקידי ומדי פעם קיבלתי שירותי רכב מאגף העתיקות, עם נהג צמוד. לאחר שרכשתי רכב משלי "פרשתי כנפיים" ודרכי הובילה אותי לסיורים וסקרים בכל האתרים במחוז שעליו הופקדתי וגם מעבר לו- באתרים רבים מתקופת הברונזה ומתקופת הברזל הפזורים בכל חבלי ארץ-ישראל.

ההצטרפות החפוזה לסגל הארכאולוגים באגף העתיקות בראשית שנת 1956 סימנה עבורי מהפך תודעתי. כאשר נתבקשתי למשל לנקוב במקצועי בעת מלוי טפסים שונים עדיין תמהתי- האומנם ארכאולוג? בשל כניסתי לעבודה במשרה מלאה באגף העתיקות נתעכבה שנים רבות השלמת לימודי לתואר שני (מ.א.). התואר השני הוענק לי (בהצטיינות) רק בשנת 1964, עשר שנים לאחר קבלת התואר הראשון (ב.א.).

בשנתיים הראשונות לעבודתי באגף העתיקות הועסקתי ב"חפירות הצלה" באתרים עתיקים מתקופות שונות. בין היתר חשפתי למשל שלוש כנסיות ביזאנטיות, לשמחת לבו של מורי פרופסור מיכאל אבי-יונה. לימים סיפר לי שנהג להזהיר ולספר לתלמידים שחויבו לשמוע את שיעוריו על תלמיד אחד לפריהיסטוריה ולארכיאולוגיה מקראית, שלא התמחה אמנם בארכאולוגיה קלאסית אבל אבוי, נאלץ לימים לחזור ולחפור כנסיות ביזאנטיות... בין החפירות שעשיתי בקיץ שנת 1956 הייתה גם חשיפת מערת קבורה גדולה בקיבוץ ברקאי, עשירה בממצאים מתקופת הברונזה הביניימית ומתקופת הברונזה התיכונה. בעקבות חפירה זו התחלתי לראשונה להעמיק חקר בתקופות האלה, שאותן המשכתי לחקור גם בשנים הבאות.

בקיץ 1957 נקראתי יחד עם עמיתי יוסף נוה (לימים פרופסור לאפיגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים), לערוך סקר ארכאולוגי באזור החולות שעליהן עתידה הייתה להבנות העיר אשדוד. האתרים העתיקים שאותם בדקנו, חלקם ידועים מכבר ואחרים שנתגלו על ידינו, הועלו על מפות שהוגשו למתכנני העיר החדשה.

בימים ההם חשתי רגשי תסכול למראה שוד העתיקות חסר המעצורים של רב-אלוף משה דיין. גם "זכיתי" להתעמת אתו בשעת מעשה השוד שלו באזור (יאזור) ואף להגיש נגדו תלונה במשטרת גדרה על שוד קברים מתקופת הברונזה הביניימית ליד מושב בניה.

במהלך עבודת הפיקוח במסגרת תפקידי כ"ארכאולוג מחוז הדרום" (בשנים 1958-1965) הוטל עלי לבצע גם מספר "חפירות הצלה" במחוז הדרום. לראשונה חפרתי מערת קברים יהודית מהתקופה הרומית לרגלי תל חליף ולאחר מכן (יחד עם מנהל אגף העתיקות דאז, ד"ר אברהם בירן) חפרנו מערת קברים מתקופת הברזל ליד תל חליף. כמו כן ערכתי חפירת בדיקה ראשונה בשטח היישוב מתקופת הברזל בביר א-סבע (באר-שבע), הנמצא בתחום העיר הטורקית ("העיר העתיקה") של באר שבע.

עבודת הפיקוח ברחבי הנגב הובילה אותי אל הנגב הצפון-מערבי, שנופיו ואתריו הפעימו אותי לראשונה בעת הסיור ל"ארץ גרר", בעודי תלמיד שנה ב' באוניברסיטה. בחבל ארץ זה יצרתי במהלך שנות הפיקוח קשרים הדוקים ביני לבין קבוצת חברים "חובבי ידיעת הארץ" מקיבוצים שונים, שהיו ערים לגלויים ולשמירתם של אתרים עתיקים. אלו שימשו לימים - "נאמני עתיקות". לצד שיגרת הפיקוח מצאתי עצמי מעורב שוב בחקר הגיאוגרפיה-ההיסטורית של תקופת המקרא, לאחר שכבר נתנסיתי בכך בזמן שעסקתי בסקר הארכאולוגי ב"עמק חפר". כך החל המחקר של שרידי יישובי פרזות מתקופת הברזל בצפון הנגב (שכוננו על ידי-"חצרים") וניסיוני לעמוד על משמעותם מבחינה גיאוגרפית-היסטורית. היה זה פרי של צירוף מקרים מוצלח בין השפעת העיון החוזר ונשנה שלי בספרו החלוצי של יוסף ברסלבסקי (ברסלב) - "ארץ הנגב" לבין גילוי אתרי פרזות מתקופת הברזל בידי חברים מקיבוצים שונים בכל רחבי צפון הנגב. כל שהיה עלי לעשות הוא - לנסות להגדיר את המכנה המשותף לכל האתרים האלו באמצעות סקר ארכאולוגי ומספר חפירות בדיקה ולאחר מכן - לנסות לשבצם במסגרת הגיאוגרפית-ההיסטורית. מחקר זה נמשך בעצלתיים כשבע שנים. לצדי עמדו בנאמנות כל העת יוסף (גיו) יחזקאל מקיבוץ אורים (לימים משורר) ודן גזית מקיבוץ גבולות (לימים ארכאולוג), שהפכו לידידי הקרובים. הם המשיכו לעבוד עמי גם בחפירות שניהלתי בעין בשור בשנות השבעים והשמונים (ראה להלן). המחקר על ה"חצרים" הושפע מתפיסה שאימצתי כבר בראשית עבודתי באזור זה של הנגב. למרות הפיתוי שבפניו עמדתי לאור לימודי בתחום הפריהיסטוריה, החלטתי מראש למשוך ידי לפי שעה מחקירת אתרים כלקוליתיים בנחל בשור. רבים מהם נתגלו ונחקרו בחלקם בשנות העשרים למאה הקודמת בידי מקדונלד ובמידה מסוימת גם בידי ז'אן פרו, שחפר בשנות החמישים אתרים כלקוליתיים בנחל באר-שבע. סברתי אז שעלי להתמקד באיתורם ובחקירתם של שרידי היישובים הפרוזים שנתקיימו בעת העתיקה סביב היישובים הגדולים שהיו בתלי צפון הנגב, כדי לגבש תמונה של המרקם היישובי בחבל ארץ זה בתקופת הברונזה ובתקופת הברזל. לא נתכוונתי כלל לערוך סקר ארכאולוגי שיטתי באזור. על רקע זה בא אפוא לעולם חקר ה"חצרים", שהפך למחקר ארכאולוגי וגיאוגרפי-היסטורי אזורי חד-תקופתי, שעניינו - תולדות ההתיישבות בצפון הנגב בתקופה הברזל.

כבר בתחילת דרכי נתחוו לי שהארכאולוגים בישראל באותם ימים לא ראו בדרך כלל ביישובי פרזות חד-תקופתיים נושא ראוי למחקר שיטתי. עיקר עניינם של רוב הארכאולוגים היה נתון לחפירות באתרים גדולים ורב-תקופתיים כפי שנהגו קודמיהם, להוציא את יוחנן אהרוני שערך כבר בשנות החמישים סקר ארכאולוגי בגליל לצורך כתיבת עבודת הדוקטור שלו. במבט לאחור נראה היום שהמחקר שעשיתי בראשית שנות הששים על ה"חצרים" "סבל" אז ממיעוט הנתונים

שעמדו לרשותי על הארכאולוגיה של דרום פלשת (חבל עזה) בתקופת הברזל, להוציא חפירות משלחת פיטרי בתל-גי'מה ותל אל-פארעה. לאחר שנתגלה במהלך השנים מספר ניכר של אתרים נוספים מטיפוס ה"חצרים" בצפון הנגב (בידי דן גזית ואחרים) ולאור החפירות שנערכו בפלשת מאז בתל אשקלון, תל אשדוד ובתל מקנה (עקרון) נראה היום שהמחקר על "החצרים" בצפון הנגב בשנות הששים למאה העשרים, לא היה מסוגל עדיין לשחזר לפרטיו את תהליך ההתיישבות באזור בתקופת הברזל.

נתמזל מזלי ומורי פרופסור נחמן אביגד נענה להצעתי להשתמש בנתונים שהעלה סקר ה"חצרים" מתקופת הברזל לכתובת עבודת סיום לתואר שני בארכאולוגיה (לא כמו שנהג בי שנים אחדות קודם לכן בעת שעסקתי עדיין כתלמיד ב.א. בסקר "עמק חפר"). עבודת הסיום שהוגשה לפרופסור אביגד בשנת 1961: "על התפתחות כלי החרס בשלהי תקופת הברזל א' בפלשת ושפלת יהודה" זכתה בציון "טוב מאד". בחודש מרס 1961, שנתיים לפני שפורסם מאמרי הראשון על "החצרים בנגב הצפוני", הרציתי לראשונה על מחקרי בפני באי הכנס השנתי של "החברה להגנת הטבע", שנערך בבאר-שבע.

המחקר על ה"חצרים" בצפון הנגב בתקופת הברזל הניב כמה מן המאמרים הראשונים שפרסמתי. הם הופיעו מדי פעם בעברית בלבד, החל משנת 1959 ועד האחרון שבהם, בשנת 1970. אחד הוקדש לפרופסור נחמן אביגד לרגל יובלו הששים וזכה ל"מי שברך" מאת פרופסור בנימין מזר, מורי ורבי הראשון לגיאוגרפיה-היסטורית.

למרות שעבדתי במחוז הדרום הותר לי לחפור בנובמבר 1959 בתל פולג שבדרום-מערב השרון, יחד עם יוסף נוה (לימים פרופסור יוסף נוה), ששימש אז ארכאולוג מחוז המרכז ועם פרחיה בק (לימים פרופסור פרחיה בק), שעבדה באותם ימים ב"מוזיאון הארץ" (היום "מוזיאון ארץ-ישראל"). תל פולג נתגלה באמצע שנות החמישים בעקבות כריית כורכר. על כך שמעתי לראשונה מפי ד"ר יעקב קפלן. לאחר מכן נפתחה במקום מחצבה ביוזמת קיבוץ יקום והמועצה האזורית חוף השרון. אגף העתיקות לא הצליח לעצור את פעילות המחצבה והסתפק בביצוע חפירות הצלה קצרות. כך נהרס כמעט לחלוטין אחד מן האתרים העתיקים החשובים ביותר בדרום השרון. לאחר מכן ערכתי לבדי חפירות הצלה בתל פולג, בשנת 1962 ובשנת 1964. בתחילה נבע ענייני בתל פולג שבדרום השרון בשל קראמיקה מתקופת הברזל שנתגלתה בו לראשונה בעת חציבת הניסיון ומהקשר המשוער של אתר זה לאתרי תקופת הברזל בשרון שנסקרו על ידי לא מכבר ב"עמק-חפר". עד מהרה התברר שהשרידים המרשימים ביותר שהלכו ונחשפו בתל פולג היו ביצורים מתקופת הברונזה התיכונה. בעת שנמשכה פעילות המחצבה בשנת 1963, התגלתה בתל פולג מערת קברים מתקופת הברונזה התיכונה. עובדי המחצבה לא טרחו להודיע על כך לאגף העתיקות אלא דווקא למשה דיין שהגיע מיד למקום ושדד את תכולת המערה. בין הממצאים היה גם כלי חרס בדמות דג מטיפוס "כלי תל אל-יהודה" (שאותו מכר בסופו של דבר משה דיין למוזיאון ישראל). כל יתר הממצאים שהיו במערה נמכרו או נסחרו בידי משה דיין ונפוצו לכל עבר מבלי שיכולתי לשבצם בדו"ח החפירה הקצר שפרסמתי על ביצורי תל-פולג..

החפירות בתל פולג בשנות הששים רמזו על חשיבותו ומעמדו של האתר בתקופת הברונזה התיכונה בתחום הביצות העתיקות של נחל פולג. נחל זה ניזון מאז ומקדם מאגן ניקוז קטן שבתחומי הגבעות של דרום השרון. בשנת 1982 ערכתי יחד עם תלמידי ד"ר איתן איילון חפירות בשרידי מצודה קטנה, אף היא מתקופת הברונזה התיכונה, שנתגלתה באתר חורבת זוריקיה השוכן ממזרח לתל פולג, בשולי הביצה הקדומה. שערנו שהביצות הטובעניות בנחל פולג שימשו

ככל הנראה כמחסום בין ישויות טריטוריאליות-מדיניות בשרון במהלך תקופת הברונזה התיכונה ושני האתרים המבוצרים שאת שרידיהם חשפנו נועדו להגן על מעברים שהיו בשולי הביצות. בחודש ינואר 1966 נתמניתי לתפקיד "ארכאולוג מחוז המרכז" ונפרדתי מחקר ה"חצרים" שבצפון הנגב. פניתי מעתה לשדה מחקר חדש, גם הוא מתחום הארכאולוגיה המרחבית. החלטתי לנטוש את הארכאולוגיה והגיאוגרפיה ההיסטורית של תקופת המקרא, מורשת לימודי באוניברסיטה ולחקור מעתה את תולדות ההתיישבות בתקופת הברונזה הקדומה ובתקופת הברונזה התיכונה בארץ-ישראל. כמו לארכאולוגים אחרים בימים ההם כגון רות עמירן ואמנון בן-תור, גם לי קרצה וקסמה תקופת הברונזה הקדומה הארוכה ו"האילמת". בשל העיסוק האינטנסיבי שלי בתקופה זו נמניתי מאז עם באי ביתה של רות עמירן. במהלך השנים הבאות אף חברתי אליה לבקשתה בכתיבת מספר מאמרים ויחד עם פרחיה בק ועוזה זבולון הצענו את מועמדותה לקבלת "פרס ישראל" שבו אכן זכתה בשנת 1982.

בסיורי בשנות הששים נתקלתי במספר אתרים מתקופת הברונזה הקדומה שלהם מאפיינים של חורבות ולא של תלים. תולדות האתרים האלו, על פי תפזורת הקראמיקה שנלקטה בהם, הצביעה על נתק מוחלט מן ההתיישבות בתקופת הברונזה התיכונה. אתרים לא מעטים מתקופת הברונזה הקדומה ממין זה נתגלו כבר קודם לכן וגם לאחר מכן משני עברי הירדן, בחבלי הגבעות וההר. הם דמו בעיני ל"מאובנים" שומרי סוד מ"זמן שעמד מלכת", ש"קפאו" כאילו בתוך ה"נוף הארכאולוגי" הכללי של הארץ. לימים נדרשתי לתופעה ארכאולוגית זו במאמרים שפרסמתי.

במסגרת עבודת הפיקוח ב"מחוז המרכז", התחלתי לאסוף נתונים על אתרים שונים מתקופת הברונזה הקדומה ומתקופת הברונזה התיכונה בחבלי מישור החוף מתוך כוונה לגבש נושא גיאוגרפי-יישובי השוואתי לכתיבת עבודת מחקר לתואר שלישי. התברר בדיעבד, שהחפירה שערכתי בקיבוץ ברקאי בשנת 1956 והחפירה בתל פולג, היו למעשה אבני דרך במחקרים הבאים שלי בתחום תולדות ההתיישבות במישור החוף בתקופת הברונזה התיכונה.

עם כניסתי לתפקידי החדש במחוז המרכז חברתי למשה כוכבי (לימים פרופסור כוכבי) על מנת לערוך סקר ארכאולוגי בשרון. הוא היה אז תלמיד לתואר שלישי באוניברסיטה העברית בירושלים שנתבקש ללמד שיעור ותרגיל על "סקר ארכאולוגי", כממלא-מקום לפרופסור יוחנן אהרונ שיצא לשנת שבתון. לאור ניסיוני בחקר השרון ("סקר עמק חפר" והחפירות תל פולג), החלטנו לערוך סקר לימודי בן שבוע ימים בכל חבלי השרון. במסגרת סקר קצר זה, שרק תמצית מתוצאותיו פורסמה בסוף אותה שנה, שרטטנו כבר למעשה את קווי המתאר של תולדות ההתיישבות בשרון בתקופת המקרא. בעקבות הסקר קיימנו גם בחודש מאי 1966 חפירת ניסיון קצרה בתל בורגתא שבעמק חפר. כאן חשפנו שתי שכבות יישוב: מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל א'.

בשנת 1966 נתבקשתי לכתוב פרק על תולדות ההתיישבות באגן נחל איילון בתקופת המקרא, שהופיע לאחר מכן בספר: "אגן נחל איילון המערבי, האזור ויישובו הכפרי" בעריכת שרגא מרטון (הקיבוץ המאוחד 1969). ניצלתי את כל הידע הארכאולוגי וההיסטורי שצברתי עד אז וסיכמתי את תולדות ההתיישבות במרכז מישור החוף, מהתקופה הכלקוליתית ועד לסוף תקופת הברזל. במאמרי זה הופיעו בפעם הראשונה שמות היישובים והאתרים הקדומים על רקע מפת היחידות הגיאומורפולוגיות. הסתבר בדיעבד שכתובת המאמר הייתה מעין "יריית פתיחה" למחקר רב שנים בגיאוגרפיה היישובית של מישור החוף בתקופה הכלקוליתית, בתקופת הברונזה הקדומה ובתקופת הברונזה התיכונה.

לאחר מלחמת ששת הימים נתמנית ל"ראש חוליה" בסקר שנערך ביהודה, בשומרון ובגולן בשנת תשכ"ח (1967-1968), מטעם ה"אגודה לסקר ארכאולוגי של ישראל". המהלך המהיר של הסקר והמשאבים הגדולים שהושקעו בו נבעו מן ההנחה (שנתבדתה עד מהרה...) שזהו "סקר חירום" שחייבים לעשותו עוד לפני שיוחזרו השטחים שנכבשו בידי צ.ה.ל בגדה המערבית לידי ירדן. במהלך הסקר שנערך בחודשי הסתיו והחורף של שנת תשכ"ח, ביקרתי לראשונה בחבלים נרחבים מחבלי ההר של מערב ארץ-ישראל ושל בקעת הירדן ובין היתר ביקרתי גם בפעם הראשונה עם משפחתי בגופנא (היום העיירה הנוצרית ג'יפנא שמצפון לרמאללה). צרפתי לסקר את יוסף פורת כנהג ושותף לכל דבר ויחד דהרנו על ג'יפ בלווי חיילי משמר הגבול וקומץ מתנדבים בין כפרים ערביים ובאתרים שלא הכרנו מעולם. הסקר שלנו התנהל בחלקו הצפוני של גוש הרי שומרון, המשתרע צפונית לנחלים פארה (נחל תרצה) ונחל שכם. דרומית לו סקרנו גם רצועה צרה באשדות המערביים של הרי שומרון, מנחל שכם בצפון בואך עמק איילון בדרום. חבלי ארץ אלו נתכנו במסגרת הדו"ח על "סקר החרום" בשנת תשכ"ח (שפורסם בספר, בעריכת משה כוכבי) בשם המקראי: "ארץ אפרים ומנשה". במהלך הסקר יכולתי לתת דעתי בין היתר על תפוצתם ואופיים של האתרים מתקופת הברונזה הקדומה ומתקופת הברונזה התיכונה בחבלי ארץ אלו וכך נמצאתי נשכר לקראת גיבוש תכנית המחקר שלי לתואר שלישי.

לאחר שנים רבות בקרתי גם באתרים חשובים מתקופת הברונזה הקדומה בארצות שכנות: בגבל (ביבלוס) שבחוף לבנון (1982), בעת מלחמת לבנון הראשונה ובירדן: בח' זירקון ובאב א-דרע (1995 ; 1996).

כפי שנאמר לעיל, נושא המחקר היה בתחום הארכאולוגיה המרחבית-השוואתית ובמקרה שלי: בתחום הגיאוגרפיה היישובית של תקופת הברונזה. הוא הבשיל לאחר כשלוש שנות איסוף נתונים על אתרי מישור החוף מתקופת הברונזה הקדומה ומתקופת הברונזה התיכונה. הנחת העבודה הייתה ונשארה עד היום שיש לראות במערכת היישוב בתקופת הברונזה הקדומה בארץ ישראל חטיבה יישובית-תרבותית שנמוגה לחלוטין אי-שם במחצית השנייה של האלף השלישי ובשלהי האלף השלישי לפנה"ס נתקיימה תרבות הברונזה הביניימית כתרבות לעצמה. המערכת היישובית שנתחדשה בתקופת הברונזה התיכונה, בראשית האלף השני לפנה"ס, הייתה כבר מנותקת כליל ממנה ומזו של תקופת הברונזה הקדומה שלפניה. חשתי למעשה בשונותה המובהקת של תרבות תקופת הברונזה התיכונה מתרבות תקופת הברונזה הקדומה בארץ ישראל. הכותרת הראשונה של תכנית המחקר הייתה: "ההתיישובות במישור החוף של ארץ-ישראל בתקופת הברונזה הקדומה ובתקופת הברונזה התיכונה". הכוונה הייתה לחקור בין היתר את מאפייני הנתק הזה שבין שתי התקופות לאור הפריסה הגיאוגרפית של האתרים במישור החוף. לראשונה נתכוונתי לכתוב את עבודת הדוקטור שלי בהנחיית מורי פרופסור נחמן אביגד ואף קיימתי עמו "שיחת גישוש" בירושלים בשנת 1968. פגישה מקרית בירושלים עם משה כוכבי באותו יום, הביאה עמה ב"סופו של יום" שני רב תוצאות בתוכניותי: בחרתי בפרופסור יוחנן אהרונם כמנחה לעבודת הדוקטור והמשך דרכי כחוקר בשדה הארכאולוגיה הובילה אותי אל אוניברסיטת תל-אביב. לא חלף זמן רב עד שנתקבלתי כתלמיד המחקר הראשון לתואר שלישי בארכאולוגיה באוניברסיטת תל-אביב ולאחר השלמת עבודת הדוקטוראט צורפתי לסגל המרצים והחוקרים הבכירים ב"חוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום" ופרשתי מאגף העתיקות.

שנות עבודתי כ"ארכאולוג מחוז המרכז" באגף העתיקות הביאו עמן קשרים חדשים עם חברי קיבוצים בחבלי חוף הכרמל, בשרון ובצפון פלשת. אלו סייעו באיסוף הנתונים לכתובת עבודת

הדוקטור. אחד ממוקדי המחקר שלי במישור החוף היה בתחום מרוצו התחתי של נחל שורק, לא מעט בזכות שמוליק ליפשיץ מקיבוץ פלמחים (דייג, פסל וארכאולוג), שהיה גם לידידי. עבודתנו המשותפת בחפירות ובסקר באזור הביאה עמה תגליות רבות משמעות על תולדות האזור בתקופה הכלקוליתית, בתקופת הברונזה הקדומה ובתקופת הברונזה התיכונה. היא תרמה בין היתר לעיצובו של מוזיאון ארכאולוגי אזורי בקיבוץ פלמחים – "בית מרים". המוזיאון נחנך לראשונה בשנת 1969. לא כמו אותו חלק ארכאולוגי מן המוזיאון האזורי ב"עמק חפר" שעיצבתי בסוף שנות החמישים (שפורק בשנות השמונים), ממשיך המוזיאון בפלמחים לתפקד ולהתרחב עד היום. מצויה בו תצוגת ממצאים ארכאולוגיים המספרת את תולדות ההתיישבות באזור מהתקופות הפריהיסטוריות ועד לעת החדשה.

אזור אחר שהעלה תרומה רבת משמעות לעבודת הדוקטור שלי הוא נאת המדבר שליד מעיינות עין בשור שבצפון הנגב. התחלתי לחפור שם בשנת 1970 עד שנשתי את המקום בשנת 1983. המניע לחזרתי לנחל בשור בסוף שנות הששים נעוץ בימים "הרחוקים" שבהם תרתי בשנת 1960 אחר שרידי "חצרים" מתקופת הברזל. ג'ו יחזקאל הביאני יום אחד אל גבעה קטנה ליד מעיינות עין בשור, שחלקה המזרחי נהרס בידי הבריטים בשנת 1917, בעת שבנו קו מסילת ברזל לצורכי המלחמה על כיבוש עזה. לאחר שג'ו ליקט שם בין היתר חרסים ממורקים אדום הוא הניח שאלו חרסים מתקופת הברזל ולפנינו אפוא עוד "חצר". העמדתי מיד על טעותו. מאחר שכבר באותם ימים הכרתי את הקראמיקה המצרית "מימיו של נערמר" שנתגלתה לא מכבר בחפירתו של שמואל ייבין בתל ערני, יכולתי לקבוע שהקראמיקה שהראני ג'ו היא למעשה מצרית. גילוי זה רמז לי אמנם על חשיבות האתר (שנודע לימים כ"תל עין בשור"), אולם מאחר שהייתי שקוע כל כולי בחקר ה"חצרים" לחשתי באוזניו כממתיק סוד (על משקל הביטוי הערבי) – "כול אחד יבוא יומו". כך אכן קרה בעת שעמלתי כבר באיסוף הנתונים לעבודת הדוקטור. לפני כן נתקלתי אמנם פה ושם בחרסים מצרים מתקופת הברונזה הקדומה כגון, בתל של אזור ובאל-מע'אר, אך לא שכחתי את הקראמיקה המצרית שקרצה לי לפני שנים רבות באתר שליד עין בשור. בשנת 1969 החלטתי לחזור ולבקר במקום. לאחר בדיקת האתר הפעם נותרתי פעור-פה בשל הכמות המרשימה של הקראמיקה המצרית שהייתה פזורה על פני השטח. רק לאחר שעשיתי מספר חפירות בדיקה זעירות זיהיתי בין הממצאים שהועלו בבדיקה בשנת 1970 טביעות של חותמות גליל! מכאן ואילך המשיכו הדברים להתגלגל ונחשף בין היתר חלק ממבנה לבנים של תחנה מצרית מימי "שושלת 0" על חלק מתכולתו. וכל השאר הלא הם כתובים ומכונסים בספר המסכם את החפירות בין בשור, שהופיע בשנת 1995.

החפירות שערכתי בעין בשור פתחו לפני נושא מחקר חדש: קשרי כנען-מצרים בתקופת שושלת 0' ובמפתן ימי השושלת הראשונה במצרים. המשכתי לעסוק בו שנים רבות גם לאחר שסיימתי את עבודת הדוקטור, שכן במהלך שנות השבעים והשמונים למאה שעברה צבר חקר הנושא תאוצה עד שנעשה לדיסציפלינת מחקר לעצמה. מכל מקום, אני יכול לזקוף לזכותי בין היתר את הקביעה שנעשתה כבר בראשית מעורבותי בחקר הנושא: על התיישבות של קבוצות אנשים שהגיעו ממצרים בתוך יישובים כנעניים בפרק זמן זה. זכותי גם לבקר פעמים מספר במצרים (1980; 1981; 1983; 1990) ובין היתר גם באתרים שלהם זיקה ישירה לנושא קשרי כנען-מצרים בפרק הזמן שזכר לעיל.

המסד שעליו נבנתה עבודת הדוקטור שכתבתי בהנחיית פרופסור יוחנן אהרוני כלל את הנתונים שהצטברו בסקר הסלקטיבי שערכתי במישור החוף מטעם אגף העתיקות ואוניברסיטת תל-אביב

בשנים 1968-1971. לאחר שכתבתי את חלקה הראשון של עבודת הדוקטור, שעסק בתקופת הברונזה הקדומה החלטתי שאפשר יהיה להתרכז בחלק זה בלבד ולוותר בינתיים על כתיבת דיון מקביל והשוואתי על תקופת הברונזה התיכונה. פרופסור יוחנן אהרונים הסכים עמי וכך קוצרה עבודת המחקר ובהתאם לכך גם כותרתה שהפכה להיות: "הגיאוגרפיה היישובית של מישור החוף הארץ-ישראלי בתקופת הברונזה הקדומה".

במחקרי על תקופת הברונזה הקדומה במישור החוף המשכתי להלך ב"שביל היחיד" שאותו התוויתי לפני עוד בשחר לימודי באוניברסיטה העברית בירושלים: לעקוב אחר תהליכי ההתיישבות ומערכי יישוב קדומים. עבודת הדוקטור זכתה לקבלת פנים אוהדת בקרב עמיתי ומשה כוכבי העיר באוזני שמעתי תכתבנה כבר עבודות דוקטור בארכאולוגיה על פי גישה שונה מזו השמרנית, שהייתה נוהגת עד אז. עם קבלת התואר ד"ר לפילוסופיה בשנת 1974 נתמניתי החל משנת 1975 למרצה בכיר במשרה מלאה באוניברסיטת תל-אביב, לאחר שכבר קודם לכן שימשתי במשך ארבע שנים כ"מורה מן החוץ" בחצי משרה, בעודי ממשיך לעבוד במשרה מלאה באגף העתיקות.

ד. הוראה ומחקר באוניברסיטת תל-אביב (1975-1997)

להוראה באוניברסיטת תל-אביב הבאתי מטען של ידע שנצבר בעמל שנים בחפירות ובסקר, בסיוורים ובתצפיות שערכתי באתרים רבים מהתקופה הכלקוליתית, מתקופת הברונזה הקדומה ומתקופת הברונזה התיכונה. כבר בראשית דרכי כמרצה באוניברסיטה עסקו אפוא רבים משיעורי ב"ארכאולוגיה מרחבית" של התקופות הנ"ל: בחיפוש אחר הדינמיקה המסתתרת ב"מפות ההתיישבות" שלהן, שעל השלמתן הבלתי נלאית (שאין לה סוף...?) הוספתי לשקוד בכל שנות עבודתי באוניברסיטה. בצד המטלות שהוטלו עלי לראשונה בעודי משמש "מורה מן החוץ" בחוג לארכאולוגיה כגון, מתן שיעורים בקראמיקה, קריאה מודרכת או ניהול סמינריונים, נתבקשתי על ידי פרופסור יוחנן אהרונים לתת גם תרגיל ב"סקר ארכאולוגי". זו הייתה הפעם הראשונה שתרגיל ממין זה ניתן אז בחוג, מלבד הסיורים באתרים ארכאולוגים שבהם חויבו התלמידים במסגרת לימודי התואר הראשון. המשכתי ללמד מדי פעם תרגיל זה גם לאחר מכן, בעת שהייתי כבר מרצה בכיר. עם התגבשותם של שיעורי המונגרפים שעסקו בתולדות ההתיישבות בתקופה הכלקוליתית ובתקופת הברונזה הקדומה בעיקר, הפך לימים תרגיל הסקר שלי ל"תרגיל סקר באתרים פרוטוהיסטוריים" (ראה להלן).

במהלך שנות הלימודים 1975 - 1976, סקרתי עם תלמידי את "מפת לוד". סקר זה היה המשך למפעל "סקר השרון" המחודש שבו החל כוכבי עם התקדמות חפירותיו בתל אפק. הסקר החדש החל ב"מפת ראש העין" מטעם אוניברסיטת תל-אביב והאגודה לסקר ארכאולוגי של ישראל. בשנים 1977-1979 סקרתי יחד עם תלמידי איתן איילון את "מפת הרצליה". שלוש "המפות" פורסמו בדפוס בעוד תוצאותיו של הסקר שנעשה על ידי בשלוש "מפות" נוספות, שעליהן עמלתי יחד עם ד"ר איתן איילון - "מפת אבן יהודה", "מפת פתח-תקוה" ו"מפת תל-אביב - יפו", לא נתפרסמו עדיין. הסקרים שערכתי בשטחן של חמש ה"מפות" שנמנו לעיל, היו המשך ישיר למחקרי הקודמים על תולדות ההתיישבות הקדומה במישור החוף. הם הובילו בין היתר גם לחפירות שעשיתי בשנים 1978-1980 בתל דלית, אתר חד-תקופתי מבוצר מתקופת הברונזה הקדומה, בשוליו המזרחיים של מרכז מישור החוף, מזרחית לנמל התעופה בן-גוריון.

חקירת האתר החלה במקרה בסתיו 1967, בעת שחזרתי עם עמיתי יוסף פורת לתחום מדינת ישראל לאחר יום מיגע של סקר בהר שומרון. חלפנו לרגלי אתר שלא הכרנו, לא הרחק מן "הקו הירוק". על פי מתארו הוא הזכיר לי מיד את האתרים "המאובנים" מתקופת הברונזה הקדומה בחבלי ההר. לאחר שעלינו עם הגייפ למרומי האתר וליקטנו חרסים התברר לנו מיד שאכן לפנינו אתר חד-תקופתי מתקופת הברונזה הקדומה. בעת הסקר של "מפת לוד" בשנת 1975, סקרנו גם את תל דלית. בשנת 1977 כעשר שנים לאחר שביקרני לראשונה בתל דלית, החלטתי יחד עם משה כוכבי להציע לאחד משותפיו לחפירת תל אפק, ד"ר ברוס קרסון (מאוניברסיטת ביילור בארצות הברית), להיות שותף לחפירה רב-שנתית שתיערך בהנהלתי בתל דלית. השמות הערביים של התל שמצאנו בכתובים היו: ח' ראס אל-דליה וראס אל-אקרע. על פי הצעת כוכבי החלטנו לתרגם את שמו הערבי של האתר לתל-דלית. ברוס קרסון לא ידע כי שמה של בתי הצעירה הוא דלית. רק משהופיעה זו לביקור בתום עונת החפירות הראשונה נתברר לו לתדהמתו "הקשר המשפחתי" של שם האתר למשפחת גופנא!

בשנת 1977 נתרוקנה ממוריה-חוקריה ה"מגמה לפריהיסטוריה". "מגמה" זו הייתה מעמודי התווך של לימודי החוג לארכאולוגיה באוניברסיטת בתל-אביב בעת שהוקם בראשית שנות הששים, בידי פרופסור שמואל ייבין. בשל עברי כתלמיד לפריהיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים ומחקרי לאחר מכן בארכאולוגיה של "שחר ההיסטוריה", נתבקשתי על ידי עמיתי להקים ולרכז מגמת לימודים חדשה, שתחליף לשעה את הלימודים הסדירים בפריהיסטוריה. היא נתכנתה-"המגמה לפרוטוהיסטוריה" שכן עסקה למעשה בהוראה ובמחקר ארכאולוגי של התקופה הניאוליתית, התקופה הכלקוליתית, תקופת הברונזה הקדומה ותקופת הברונזה הביניימית בארץ-ישראל ובארצות שכנות. מאז אותה שנה ועד צאתי לגמלאות, לימדתי בעיקר במסגרת "מגמה" זו.

עוד לפני שהתחלתי לרכז את "המגמה" החדשה ובמשך כל שנות עבודתי לאחר מכן, המשכתי באיסוף נתונים באתרים מכל חבלי הארץ שהיה בהם יישוב בתקופה הכלקוליתית, בתקופת הברונזה הקדומה או בתקופת הברונזה הביניימית. עשיתי כמיטב יכולתי לחוות אותם מקרוב ולבקר ברוב רובם של האתרים, אלו הידועים מכבר ואלו שהתגלו רק בעקבות סקרים חדשים ועבודות פיתוח. המטרה הייתה לנסות לשחזר ככל שניתן את הגיאוגרפיה היישובית ואת "הנוף הארכאולוגי" של מערך היישובים מהתקופות האלה. מכאן ואילך המשיך להתגבש "שביל היחיד" שלי בארכאולוגיה של ארץ-ישראל בהוראה ובמחקר, המתמזה בניסיון הבלתי נלאה לפצח ולפענח תהליכי התיישבות בארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה בעיקר גם בתקופת הברונזה התיכונה. המשכתי למעשה לעסוק שנים רבות בשלושת אלפי שנות התיישבות קדומה בארץ-ישראל (1500-4500 לפנה"ס); לעקוב אחר "הדינמיקה והריתמוס" (התנועה והקצב) שלה; ובמילים אחרות - אחר "המכניזם הסמוי" מעיני הארכאולוג של התיישבות ונטישה, הנרמזים במפות יישובי התקופה הכלקוליתית, תקופת הברונזה הקדומה, תקופת הברונזה הביניימית ותקופת הברונזה והתיכונה. כל זאת לאור הנתונים הסטראטיגרפיים המצטברים והולכים מחפירות ומסקרים-ה"אנכיים" וה"מרחביים" (אופקיים) כאחד. כך עסקתי אפוא בתיאור ובניתוח של רצף ומשבר בתהליכי התיישבות קדומה, של מערך יישובי, של אומדנים דמוגרפיים, השפעות הסביבה על התיישבות האדם ועיצוב הנוף התרבותי על ידו. שאלתי - האומנם ניתן בכלל לדמיין את מראהו של הנוף התרבותי בתקופות שבהן עסקתי?

לשיעורי בכיתה נתלו לאורך השנים תרגיל בשדה: "סקר ארכאולוגי באתרים פרוטוהיסטוריים" (ראה לעיל) שאותו ערכתי עם תלמידי בכל חבלי הארץ. בזמן הסיורים נהגנו ללקט חרסים וכלי צור באתרים רבים עד שהצטברו והיו לאוסף לימודי עשיר ומיוחד. לאחר פרישתי מן ההוראה באוניברסיטה הועבר האוסף הנושא את שמי למדור הסקר של רשות העתיקות בירושלים, על מנת שישמש חוקרים צעירים.

אחד מפירות תרגיל ה"סקר באתרים פרוטוהיסטוריים" היו חפירות קצרות שערכתי באתר הכלקוליתי תל צף שבגאון הירדן, מדרום לקיבוץ טירת צבי, בשנים 1977-1978 ו-1980 (לימים נערכו באתר חפירות נרחבות בידי פרופ' יוסף גרפינקל מהאוניברסיטה העברית בירושלים). בעת שנערכו החפירות באתר זה סקרנו גם מספר אתרים כלקוליתיים "חד-שלביים" שנתגלו בסביבתו. לצורך פענוח הנתונים שהעלנו בסקר אימצתי מתודה שאותה כיניתי – "סטראטיגרפיה-מרחבית", שכן התברר שהקראמיקה שנחשפה בתל צף וזו שליקטנו באתרים כלקוליתיים אחרים באזור הסמוך לתל לא הייתה זהה לחלוטין בכל מאפייניה. על פי ניתוח טיפולוגי של מאספי הקראמיקה הכלקוליתית מאתרים אלו בניתי מסגרת כרונולוגית-יחסית של תולדות ההתיישבות בתקופה הכלקוליתית בחלק זה של בקעת הירדן: מן הכנרת בצפון ועד לדרום עמק בית שאן בדרום. בשנת 1980 הופיע מאמר קצר שכתבתי יחד עם ד"ר רפאל פרנקל, שנמנה עם תלמידי הראשונים, על קראמיקה כלקוליתית שנחשפה במערה בגליל המערבי. על פי חרס בודד מתוך המאסף הקראמי שהיה ברשותנו זיהיתי "סנונית ראשונה" של "קראמיקה גולנית" בזלתית. מאמר זה בישר את זיהויו של המרכיב "הגולני" בקראמיקה של היישובים ושל מערות הקבורה (פקיעין) מהתקופה הכלקוליתית בגליל.

בסוף שנות השבעים יצאתי עם עמיתי פרופסור יצחק בית אריה (חוקר דרום סיני והנגב) להר הנגב, כדי לנצל הזדמנות שנקרתה לנו בעת חפירותיו של ד"ר רודולף כהן במצודות מתקופת הברזל בקדש-ברנע (ואדי אל קודיראת). הוא הציע לנו לחפור יישוב מתקופת הברונזה הקדומה II שנתגלה ליד עין קדיס. בתום הסיור לאתר זה שלא עלה יפה, נתגלו הדברים כך שבדרכנו חזרה מצאנו עצמנו עולים באקראי על עקבותיה של מערכת היישובים שנסקרה בידי עמנואל ענתי, יוחנן אהרוני ובנו רותנברג ברמה שמעל ואדי אל-קודיראת (קדש ברנע) בשנת 1956, בעת "מבצע קדש". על פי החרסים שליקטנו עתה התברר לנו שזמנה של מערכת זו אינו מתקופת הברונזה הביניימית כלל (כפי שהם קבעו), אלא מתקופת הברונזה הקדומה II. בשנת 1976 ובשנים 1980-1981 סקרנו וחפרנו בתוך שרידי מערכת יישוב זו ופרסמנו על כך שני מאמרים. הייתה זו למעשה תחילת המחקר השיטתי של יישובי תקופת הברונזה הקדומה II בהר הנגב, שהתנהל לאחר מכן בידי ד"ר מוטי היימן וד"ר רודולף כהן.

עוד בשנות השבעים נתבקשתי על ידי ד"ר אבשלום שמואלי (מן המחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטת תל אביב) לכתוב פרק על ההתיישבות בשרון בעת העתיקה עבור קובץ מאמרים שביקש לפרסם על השרון. כתבתי סקירה רגיונלית ברוח הארכאולוגיה המרחבית שכותרתה: "היישוב בשרון בתקופה הכלקוליתית ובתקופת הברונזה הקדומה: תהליכים, מערכים ונופים". הוצאת הספר נתעכבה שנים רבות. הספר הופיע רק בשנת 1990 (לאחר פטירתו של שמואלי), לאחר שנאלצתי מדי פעם לעדכן את מאמרי עד שחשתי לצערי כי כבר "נס ליחור".

מתודת ה"סטראטיגרפיה המרחבית" שעליה כתבתי ואותה לימדתי, שימשה אותי בכמה ממחקרי הבאים. כך היה למשל בעת עיבוד הממצא הקראמי מתקופת הברונזה התיכונה יחד עם פרופסור פרחיה בק, שאותו ליקטתי בחמישים יישובי פרזות מתקופת הברונזה התיכונה

במישור החוץ, בעת שאספתי נתונים לכתיבת עבודת הדוקטור. לאור התרומה שהעלו בשנות השבעים החפירות בתל אפק שבשרון (שאותן ניהלה פרחיה בק יחד עם משה כוכבי) לבניית ה"סטראטיגרפיה" של תקופת הברונזה התיכונה במישור החוץ וחפירות אחרות שנעשו בשרון : בתל פולג, בתל זרור (בהנהלת כוכבי) ותל בורגה (בהנהלה משותפת של כוכבי ושל), החלטנו לגאול את האתרים והממצאים הנ"ל מן השכחה ולשבצם במסגרת הכרונולוגיה היחסית והמערך היישובי של ההתיישבות במישור החוץ בתקופה זו. בשנת 1981 פרסמנו מאמר גדול באנגלית (לאחר מכן הוא פורסם גם בעברית) שכותרתו: "ההיבט הכפרי של מערך היישוב במישור החוץ בתקופת הברונזה התיכונה". זה היה עבורי גם שלב נוסף במחקר על הנתק ההתיישבותי המוחלט שהיה בין מערך היישוב בתקופת הברונזה הקדומה במישור החוץ לבין זה שהתחדש לאחריו בתקופת הברונזה התיכונה.

בשנה זו נבחרתי בידי עמיתי לשמש כראש החוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום וגם הועליתי לדרגת פרופסור-חבר. שימשתי כראש החוג במשך שלוש שנים. המחקרים של משה כוכבי, של פרחיה בק ושלי על הכרונולוגיה של תקופת הברונזה התיכונה במישור החוץ והמסקנות שנבעו מהן לעניין קביעתו של השלב שבו נבנו הביצורים הראשונים בתקופה זו, גררו אותנו לויכוח מר עם פרופ' יגאל ידין. הוא לא היה מסוגל לקבל את מסקנותינו שכן לא עלו בקנה אחד עם תוצאות חפירותיו בתל חצור. חפירות חדשות שנעשו לאחר מכן איששו ללא ערעור את קביעתנו שראשית בניית הביצורים בתקופת הברונזה התיכונה בארץ-ישראל הייתה בפרק הזמן שנתכנה אז "הברונזה התיכונה II א'", בניגוד מוחלט לדעתו ולווכחותו המתלהמת של ידין.

בראשית שנת 1981 פגשתי במוזיאון ישראל בירושלים את מגן ברושי, חברי מנוער (אז כבר מנהל מוזיאון 'היכל הספר'). שוחחנו בין היתר על מאמר שפרסם לא מכבר על מניין אוכלוסיית ארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזאנטית. התלוצצתי ואמרתי שקשה להניח שאפשר יהיה לכתוב אי-פעם מאמר ממין זה גם על מניין אוכלוסיית ארץ-ישראל בתקופת הברונזה הקדומה. מגן ברושי לא נרתע והציע שננסה לעשות זאת על בסיס הנתונים שאספתי כבר במהלך השנים על יישובי התקופה בכל החבלים של מערב ארץ-ישראל. כך אכן הגינו, כתבנו ופרסמנו בשנות השמונים (בעברית ובאנגלית) שני מאמרים על הדמוגרפיה של ארץ-ישראל ב"שחר ההיסטוריה": בתקופת הברונזה הקדומה ובתקופת הברונזה התיכונה. שני מאמרים אלו הביאו בעקבותיהם לעידון המחקר הדמוגרפי של הארץ בתקופות שונות ובעקבותיהם הוספתי ופרסמתי שני מאמרים נוספים על הדמוגרפיה של תקופת הברונזה, האחד עם פרופסור יובל פורטוגלי והאחר עם פרופסור ישראל פינקלשטיין.

אחת מן השאלות שעוררו את סקרנותי בשנות השמונים כחוקר תולדות ההתיישבות בארץ בתקופת הברונזה הקדומה ובתקופת הברונזה התיכונה הייתה השאלה על מידת השפעת האדם על הצומח בתקופות קדומות אלה. שאלות ממין זה הועלו כבר קודם לכן בידי מספר חוקרים. הצעתי אפוא לפרופסור נילי ליפשיץ (פליאו-בוטנאית במכון לארכאולוגיה) לנסות לבחון סוגיה זו. למחקר צורף בהצלחה גם תלמידה באותה עת, שמחה לב-ידון. על בסיס הנתונים על הדמוגרפיה של היישובים שהיו בתקופה הכלקוליתית, בתקופת הברונזה הקדומה ובתקופת הברונזה התיכונה במרכז מישור החוץ, עיצבנו מודל על תנודות בתהליכי הברוא והצמיחה מחדש של הצומח העצי באזור זה. על פיו הצענו שבמהלך התקופות שנזכרו לעיל בוראו מדי פעם, כולם או חלקם, כמה מהחבלים המיוערים שהיו במישור החוץ. עם זאת מצאנו שגם בשיאו של בורא

היער בתקופת הברונזה התיכונה, לא עלה היקפו על 25% מהשטח הכללי של האזור ומדי פעם חזר והתרחש תהליך של צמיחת היער מחדש. גם במאמר נוסף שנתפרסם על ידינו בשנת 1989 שדן בהשפעת האדם על הצומח בכל ארץ-ישראל בתקופת הברונזה הקדומה III-II לאור הנתונים שאספתי, הגענו למסקנה שיישובי התרבות העירונית במערב ארץ ישראל בתקופת הברונזה הקדומה לא נמצאו ניזוקים במידה אנושה מהרס הצומח והקרקע בידי האדם במהלך תקופה ארוכה זו.

בשנת 1981 הוזמנתי לכתוב על הארכאולוגיה של "שחר ההיסטוריה" עבור הסדרה בת עשרת הכרכים: "ההיסטוריה של ארץ-ישראל", שיצאה לאור במהלך שנות השמונים בהוצאת "כתר" ו"יד בן-צבי", בעריכתו הכללית של ד"ר יעקב שביט (לימים פרופ' שביט). עמיתי ד"ר נדב נאמן (לימים פרופסור נאמן) היה זה שהמליץ עלי בפני יעקב שביט. המניע להמלצה הייתה השקפתו של נאמן, שסקירות על "שחר ההיסטוריה" יש לכתוב ברוח ה"ארכאולוגיה המרחבית", שעליה הייתה "תפארת" בעיניו. כתבתי את הפרקים על התקופה הכלקוליתית, תקופת הברונזה הקדומה ותקופת הברונזה הביניימית, שפורסמו בכרך הראשון של הסדרה: "התקופות הקדומות". התברר למרבה האירוניה שהפרק על התקופה הכלקוליתית לא השביע כלל את צפיותיו ואת טעמו של עורך כרך זה, דווקא משום שנכתב מתוך גישה מרחבית...

לאחר שחזרתי ולימדתי בשנות השבעים על התקופה הכלקוליתית מצאתי שוב עניין לחקור אתרים מתקופה זו בנחל בשור, שאותם זנחתי בעת שעסקתי בחקר ה"חצרים" בשנות הששים. בשנת 1979 פרסמתי מאמר בספר: "ארץ הנגב, אדם ומידבר" (הוצאת משרד הביטחון) שכותרתו: "תהליך יישובו של הנגב הצפון-מערבי בתקופה הכלקוליתית (האלף ה-4 לפנה"ס)". המאמר נכתב למעשה שנים אחדות קודם לכן על פי הזמנת אחד העורכים של הספר (ד"ר אבשלום שמואל), עוד לפני שהתחלתי ללמד על התקופה במסגרת שיעורי באוניברסיטה. במאמר זה, (שנכתב בחלקו על פי אינטואיציה), נקטתי שוב במתודת "הסטראטיגרפיה המרחבית". לצורך זה השתמשתי בנתונים על תפוזות היישובים הכלקוליתיים בצפון הנגב ומאפייניהם הקראמיים, שהיו מוכרים לי מאז שעשיתי באזור זה בשנות הששים. ניסיתי לבנות "כרונולוגיה יחסית" של ההתיישבות הכלקוליתית בצפון הנגב. לא שערתי שמאמר זה דווקא ישמש בשנים הבאות כתמרור דרך לקראת השלמתה וביסוסה של הכרונולוגיה היחסית והמוחלטת של ההתיישבות הכלקוליתית בצפון הנגב בידי פרופסור יצחק גלעד, שנהיה בינתיים לאחד מבכירי החוקרים באוניברסיטת בן גוריון.

בשנת 1982 החלטתי יחד עם עמיתי דן גזית מקיבוץ גבולות לבדוק מחדש עם קומץ מתלמידי את אחד האתרים הכלקוליתיים שחפר מקדונלד בשנות העשרים של המאה הקודמת בנחל בשור. האתר שוכן מעל הגדה המזרחית של הנחל וסומן בידי מקדונלד באות 'M'. כבר ביומה השני של החפירה נתקלנו בהפתעה מרעושה. שיחק מזלנו לחשוף לתדהמתנו את כלי הצור הגדול ביותר שנמצא אי-פעם בארץ או במזרח הקדום (אורכו 76 ס"מ). אני מודה שלאחר שחשפתי כבר את הביצורים המרשימים בתל פולג וגיליתי את טביעות החותם המצריות בעין בשור חוויתי כאן בשלישית את שראוי לכנות - "חדוות הארכיאולוג".

כל אותן שנים המשכתי לחפור "בעצימות נמוכה" באתר עין בשור. התקף לב שפקד אותי בשנת 1984 קטע לחלוטין את החפירות באתר זה. מאז לא חזרתי לנהל לבדי חפירות ארכאולוגיות אלא חברתי מדי פעם לארכאולוגים עמיתים (בניצנים; באפרידר; בשוהם, בכפר-ענא ובתל ברקת).

שניים מפרסומי שהופיעו בשנות השמונים נגעו שוב בתחום הארכאולוגיה המרחבית. הראשון שפורסם בשנת 1984 (בעברית ובאנגלית) סיכם תצפיות רבות שנים שבהן בחנתי את "הנופים הארכאולוגיים" שהותירו אחריהם חורבות ותלים מסוימים מתקופת הברונזה הקדומה III-II ומתקופת הברונזה התיכונה, שיש בהם כדי לחדד את ההבחנות בין חזותם של "הנופים האורבניים" בשתי התקופות. תצפיות אלה החלו, כפי שכבר נכתב לעיל, באמצע שנות הששים בעת שביקרתי לראשונה באתר חד-תקופתי מבוצר מתקופת הברונזה הקדומה II, שכונה על ידי לאחר מכן - תל ברקת. הדמיון שבין השתמרות השרידים מתקופת הברונזה הקדומה על פני השטח בתל ברקת לאלו שהלכו ונחשפו באותם ימים בתל ערד, הביא אותי לאחר מכן לזיהוי תפוצת "האתרים המאובניים" (כפי שכונו על ידי) מתקופת הברונזה הקדומה בחבלים שונים בישראל ובירדן וביניהם גם תל דלית שבו חפרתי בסוף שנות השבעים (ראה לעיל).

הפרסום השני משנות השמונים הייתה סינתזה מקיפה על תקופת הברונזה הביניימית בארץ, שנכתבה עבור "האוניברסיטה הפתוחה" במסגרת הקורס: "מבוא לארכאולוגיה של ארץ-ישראל" (בעריכת פרופסור אמנון בן-תור). חלק נכבד בסקירה זו הוקדש בפעם הראשונה לתיאור מרחבי שיטתי של תפרושת יישובי התקופה בכל חבליה של ארץ ישראל.

בעקבות הסקרים שערכתי בשנות השבעים בשטחי "מפות סקר" (בתחום האזור שכונה על ידי לראשונה - "עמק לוד" ולאחר מכן - "מרכז מישור החוף"), הצעתי כבר בשנות השמונים מודל של "תהליכי עיור" שהיו בחבל ארץ זה בתקופת הברונזה הקדומה. המודל הועלה לראשונה בהרצאה במסגרת קולוקוויום בינלאומי שנערך באמאוס (ליד לטרון) בשנת 1986, שכותרתה - "מכפר לעיר בעמק לוד: מקרה מבחן". ההרצאה פורסמה בשנת 1959 בספר עם שאר ההרצאות, שנערך בידי יוזם הכנס פרופ' פייר דה-מירושדזי הצרפתי.

ביולי 1991 קיבלתי מענק מחקר מ"הקרן למדע שליד האקדמיה הלאומית למדעים" על מנת להמשיך לחקור נושא זה: "תהליכי עיור בתקופת הברונזה הקדומה בעמק לוד". מענק זה סייע בידי בין היתר לסיים את עיבוד ממצאי החפירות בתל דלית (שנתעכב מאז סיומן בשנת 1980) ולפרסם בשנת 1996 בספר את הדו"ח המלא על החפירות. חקירת תהליכי ההתיישבות והעיור במרכז מישור החוף בתקופת הברונזה הקדומה לא הסתיימה עם תום מענק המחקר. בשנים האחרונות אני ממשיך לעדכן את מאגר הנתונים המצטברים.

בשנת 1996 הנחיתי סמינר לתלמידי תואר שני שבו נידונו בין היתר מספר שאלות שעניינן העיור בארץ-ישראל בתקופת הברונזה הקדומה, מן ההיבט הכרונולוגי והמרחבי. בשנת 2001 פרסמתי יחד עם שניים מתלמידי באי הסמינר, נמרוד גצוב וד"ר יצחק פז, מסה באנגלית שכותרתה: "Shifting Urban Landscapes During The Early Bronze Age In The Land Of Israel" גם עבודה זו נשענה בראש ובראשונה על מאגר הנתונים מכל חבליה של ארץ-ישראל, שאותו בניתי בעמל רב שנים. המאמר האחרון שנתפרסם לפני צאתי לגמלאות בשנת 1997, שנכתב ברוח הארכאולוגיה המרחבית דן ב"מרזבות החוף" של פלשת בתקופת הברונזה הקדומה I (1996).

זהו פרסום אחרון למחקרי על ההתיישבות ב"מרזבות החוף" של השרון ופלשת בתקופת הברונזה הקדומה I ובתקופת הברונזה התיכונה.

במהלך שנות עבודתי באוניברסיטת תל-אביב (וגם לאחר יציאתי לגימלאות) השתתפתי בכנסים מדעיים בארה"ב ובאירופה. שבתונים עשיתי בניו-יורק, לונדון, וושינגטון וסן-דייגו. כמו כן השתתפתי בסדורים של החוג לארכאולוגיה בטורקיה, קפריסין, מצרים וירדן. בעת מלחמת לבנון

הראשונה בקיץ שנת 1982, סיירתי כראש החוג לארכיאולוגיה בצור, צידון, בירות וגבל (ביבלוס), יחד עם קבוצה קטנה מבין מורי החוג.
בשנת 1997 הועלתי לדרגת פרופסור מן המניין ולאחר מכן יצאתי לגמלאות.

ה. בגמלאות – "פרופסור אמריטוס"

יש אומרים- "פעם ארכאולוג לעולם ארכאולוג", לאמור: אפילו לאחר שפרשתי כבר מן המערכת שבתוכה עשיתי את מיטב שנותי איני מסוגל להתנתק עדיין, נפשית ומעשית מן העשייה הארכאולוגית. אני ממשיך לחקור ולפרסם מאמרים על ארכאולוגיה, (לבדי או עם תלמידים-עמיתים) ודומה כאילו לא חרב המעיין עדיין. הקשר הנמשך עם כמה מתלמידי הביא גם לפרסום ספר מחקרים לכבודי באנגלית (2002): *In Quest of Ancient Settlements and Landscapes*: כמו כן נערך באוניברסיטה יום עיון לכבודי עם הגיעי לגבורות שנותרתו: "ארץ-גופנא: מחקרים חדשים בארכיאולוגיה של התקופות הפרוטוהיסטוריות בארץ-ישראל".
על פי הדרך שבה אני ממשיך ללכת נראה בכל זאת, ש"יש חיים" גם "ליד הארכאולוגיה". שכן לא מכבר פניתי לעשייה שונה ולא פחות מלהיבה: "חפרתי" בארכיונים, העליתי תעודות ומסמכים וכתבתי ספר על תולדות שכונת ילדותי בתל-אביב, שנשמטה זה מכבר מן הזיכרון התל-אביבי. הספר הופיע בסתיו 2008, למועד יום הולדתי השמונים וראשית חגיגות שנת המאה לתל-אביב. כותרתו של הספר- "מכרם מטרי לרחוב בן יהודה שטראסה, שכונת תל-נורדוי בתל-אביב 1922-1932". מסתבר שגם ימיה של שכונת ילדותי בשנות העשרים למאה הקודמת נדמו לי כפרק בסיפור ארכאולוגי. לאחר פרסום הספר הוספתי וכתבתי מספר מאמרים שעניינם ההיסטוריה של תל-אביב.

תל-אביב, נוסח 2012